

GRÓF MIKÓ IMRE, A MŰVELŐDÉSPOLITIKUS

AZ 1859-BEN ALAKULT és működését 1860-ban megkezdő Erdélyi Múzeum-Egyesület nyolcvanadik évfordulója gróf Mikó Imre emlékét idézi és megállásra kényszerít. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megszületésével nemcsak Bod Péter és Aranka György álma valósult meg, de a műveltségteremtő nagy erdélyi fejedelmek és tudósok határozatlan vágya is testet öltött. Úgy tűnt, hogy a XVI. és XVII. század sajátos erélyi műveltsége a „Metamorphosis Transsylvaniae”, Erdély nagy átalakulása idején megsemmisült, de Apáczai Cseri János János népe jövőjéért aggódó szava és biztató felkiáltása: elpusztul az a nép, amelynek nincs tudománya, a XVIII. század második felében meghallgatásra talált. Bod Péter már 1760-ban felvetette egy magyar tudományos akadémia létesítésének gondolatát és annak főcéljául a nemzeti lét alapját képező nyelv- és műveltségvédelmet tűzte ki. Ez az eszme a műveltségért nemcsak meghalni tudó, de a nyomor és lenézés, a megnemértés és a jobb jövőbe vetett hit közt vergődő és dolgozó tudósok hosszú sorának lankadatlan buzgalma révén már nem alszik el. Egy század múlva a kedvezőtlen körülmények ellenére „Erdély Széchenyijének”, gróf Mikó Imrének szellemében ölt testet. Ezzel a sajátos erdélyi magyar művelődési törekvések nyertek betetőződést. De Mikó élete és munkássága nemcsak a régi hagyományok diadalrajutása, hanem egyúttal azok záróköve is. Ami azután jött, azt már más kor más szelleme hatotta át. Mikó életét, jellemét és munkásságát fölleveníteni éppen azért erdélyi kötelesség, mert ezzel az üressé vált régi fogalmaknak igazi értelmére és azoknak mára is kiható erkölcsi jelentőségére akarunk rávilágítani. Azok a nagy eredmények, amelyeket Mikó elért, nem csupán szorgalmának, lelkesedésének és részben a külső körülményeknek tulajdoníthatók, hanem elsősorban életéből kiáradó mély erkölcsi világszemléletének. Ezért szükséges művelődéspolitikájának megértése végett jellemét és életét is ismernünk.

GRÓF MIKÓ IMRE 1805 szeptember hó 4.-én született a Háromszékmegyei Zabolán. Bölcsőjét ugyanaz a föld ringatta, ahonnan egykor Mikes Kelemen indult bujdosó útjára és ahonnan elszánt akarral tört utat magának Ázsia ismeretlen tájai felé Körösi Csoma Sándor. Édesapja gróf Mikó György, édesanyja gróf Mikes Zsigmond királybíró leánya, Borbála.

Születése után néhány nappal édesanyja meghalt s így árván kezdi meg életét; – miként Rousseau; elveszti azt, akinek életét

köszönheti. Nagyszüleinél nevelkedik, előbb Zabolán, majd Maros-újvárt, a felsőmarosújvári kastély multat idéző falai között, jólétben és szerető gondoskodásban. A Maros kanyarulata felett kiemelkedő és fenyvesekkel borított dombon áll a szép várkastély s lent az aljban a letekintő gyermekszemek előtt e mult komorságát feloldó szelid vidék nyújtózkodik. A Maros kanyarulatai körül román és magyar falvak: Felvinc, Kocsárd, Nagylak, – igazi erdélyi táj, s közvetlen a vár tövében a megújhodó ősi római bányaváros: Salinae, most Marosújvár. Erdélyi utak kereszteződnek itt, népek és tájak találkozni s akkoriban nem csak Marosújvár, de az egész Maros-mente – Vásárhely felé épp úgy, mint Enyed, Gyulafehérvár és Alvinc irányában – a fejedelmi kor Erdélyének élő múzeuma. A fiatal Mikó Imre első élménye: Marosújvár és az itt átvonuló történelmi tanításban bővelkedő marosi útvonal.

Második élménye Enyed, hova később tanulni vitték s hol tizenkét évet tölt, mint a Bethlen-Kollégium növendéke. Az erdélyi magyar Heidelberg ebben az időben éli virágkorát, közel ezer növendékével valóságos iskolavárost alkotván, amelynek életét külön törvények és sajátos etikai alapelvek határozzák meg. A nagy alapító szelleme nemcsak a kollégium és a város köveiből sugárzik, de tanárai és tanulói munkásságából is. Kapuk, feliratok, régi épületek és bedőlt sírok, mind a fejedelmi kor szabad levegőjét idézték a diákok és tanárok lelkében. Az erdélyi mult élt Enyed falai között és abból mint egyik legfőbb ihletforrásból táplálkozott a XIX. század erdélyi ellenzéki szelleme is, hiszen a vallásosság mellett Enyedet az ellenzéki, az idegennel szembeszálló nemzeti szellem jellemezte leginkább. A tanárok nagyrésze külföldi egyetemi akadémiákon szerezte tudását s így a nyugati nagy bölcséleti, természettudományi és teológiai eszméáramlatok Enyedet ép úgy állandó folytonosságban az európai kultúrközösséghez kapcsolják, mint Kolozsvárt, Debrecen és annyi végvárat a magyar műveltségnek. Hegedüs Sámuel szerint Enyed az utolsó század folyamán a protestáns vallásos érzésnek és az ellenzéki nemzeti öntudatnak lerombolhatatlan bástyájává emelkedett. Ebben nagyrésze volt a kiváló tanároknak, akik mindannyian egy régi kor enciklopédikus egyéniségei voltak. Tudásuk színes, változatos és mély, de ugyanakkor a tudósi magatartás lelküknek csak egyik megnyilatkozása volt. Tudományosságuk mellett kiváló nevelők, jó magyarok, egyházukhoz ragaszkodó protestánsok és mélyen európaiak voltak.

Mikó Imre ebben a környezetben, a kiváló tanárok keze alatt nyerte azokat a kezdeti benyomásokat, melyeknek hatását később élete munkásságában megfigyelhetjük. Különösen két tényező befolyását jegyezhetjük föl. Az egyik a diákokkal való közös együttélés, mely lelkében a közösségi gondolatot fejlesztette ki. A másik tényező, amely Mikó életére hatott és benne a történelmi érzéket kifejlesztette, az enyedi kollégium gazdag könyvtára és múzeuma volt, egyike a kor legértékesebb magyar gyűjteményeinek. Egykori ismerői valóságos legendákat jegyeztek föl gazdagságáról. Benkő Ferenc szerint a könyvtárban huszonegyezer kötet volt és ezernél több kézirat és okmány. A Bethlen-Kollégium falai őrizték Bod Péter, Benkő József

és Báróczi Sándor ismeretlen írásait is. Az a megrendítő pusztítás, amely 1848-ban Enyedet érte, gazdag könyvtárát és kéziratárát teljesen megsemmisítette. Csak a véletlen folytán került vissza egy-két könyv és kézirat azokra a polcokra, ahova századokon át lelkes tanárok buzgalma és tudománya gyűjtötte az Erdély műveltségére nézve oly felbecsülhetetlen értékű kincseket. Ennek a könyvtárnak látása és a 48-as időkben bekövetkezett pusztulása tragikus figyelemztetés volt Mikó számára, hogy elérkezett az ideje összegyűjteni és megmenteni a jövő számára Erdély multjának emlékeit. A fiatal diák gyakran fordult meg a kollégium gyűjteményeiben és könyvtárában és a ritka kéziratok, a multak szellemét lehellő régi főlíások, a képtár, feltűnően gazdag természetráji és éremgyűjtemények a mult szeretetét ébresztették fel benne.

Az enyedi kollégium után Vásárhelyre ment jogot hallgatni, majd annak elvégzése után 1826-ban a királyi főkörmányszék szolgálatába lépett. Tíz éven keresztül mint tiszteletbeli főjegyző, fogalmazó és titkár működött, míg 1837-ben az országgyűlés főkörmányszéki tanácsosává választották s 1847-ben munkássága és érdemei elismerésül kincstárnok lett. Természetesen ezek az évszámok csak hivatali éveinek változásait jelzik, csak külső állomások, amelyek önmagukban véve nem jelentenek sokat, hiszen az akkori Erdély magyar főurai számára ezek nem voltak nehezen elérhetők. Mikó Imre számára azonban mégis jelentősek, mert a hivatali életben való emelkedése nemcsak az állással járó tekintélyét növelte, hanem minden év az elmélyülés, a lelki fejlődés egy-egy állomása is. Mikó Imre minden városban, hivatali életének minden új és az eddigétől eltérő körülményei között ismereteit gazdagította, jellemét fejlesztette és felkészült a cselekvő férfiasság idejére.

A közéletben 1848-ig – hivatali munkásságán túlmenően – nem vett jelentős részt. A szenvedélyek, amelyeket hol egyéni érdekek, hol szent eszmék fűtenek, nem ragadták magukkal. Nem vágyott a tömeg babéraitra és bár jó szónok volt, az indulatok pillanatnyi felforralását nem tartotta szükségesnek. Ő a csendes és kitartó munka híve volt, a haladást a belátástól és meggyőzéstől várta, nem pedig a bosszútól és szenvedélytől fűtött romboló szándéktól; hagyományai, vérmérséklete és lelki alkata egyaránt a konzervatív párt-hoz vonzották, de kormánytisztelete Széchenyi nemes elgondolásainak hatását mutatja.

A NEGYVENES ÉVEK után itt-ott már kezd a közéletbe is bekapcsolódni és elvállal olyan állásokat, melyekre rangja és vagyona részben kötelezik is. Miután az enyedi kollégium gondnokává választotta, az egyházkerület néhány év múlva, 1840 május 15-én a főkurátori méltóságra emeli. Az erdélyi református egyházi életbe való bekapcsolódása ettől kezdve megszakítás nélkül egyre fokozódó odaadással haláláig tart. Az a nagy lelki együttérzés és anyagi áldozat, amit egyházának iskolái érdekében négy évtizeden át hozott, az erdélyi protestáns egyház történetében szinte páratlan és őt egyházunk legnagyobbjai közé emeli. A másik terület, amely érdeklődését lekötötte, a kolozsvári színészet. Erdély fővárosának magyar

színésze gyakran kerül anyagi válságba, Mikó érdeme, hogy három évtizedre kiterjedő színpártolói tevékenységével a színház válságait megoldotta. Amikor a hatvanas években a Farkas utcai színház épületének átalakítása anyagi lehetőségek miatt késett, ő áll a gyűjtés élére és Kolozsvár város ajándéka mellett övé a legnagyobb pénzadomány. Mikó 1848 előtti közéleti tevékenységének két alappillére tehát a református egyház támogatása és a magyar színészet pártolása.

Életének legboldogabb eseménye, házassága szintén erre az időre esik. 1840-ben veszi feleségül Rhédey Ádám lányát, Máriát. A boldog házasság és a családi élet fokozottabban a faluhoz köti és munkássága javarészt a gazdálkodás tölti ki. Kortársai közül számosan említik Mikó kitűnő gazdasági szaktudását. Birtokai Erdély legszebb mintagazdaságai közé tartoztak.

Az 1841–43. évi országgyűlésen vetődött fel az Erdélyi Múzeum megalapításának gondolata. Kemény József és Sámuel grófok híres gyűjteményüket felajánlják erre a célra. Önzetlen elhatározásuk Erdélyszerte lelkesedést kelt. A későbbi országgyűlésen azonban hiába sürgetik a múzeum megvalósítását, a megoldást a közhatalom állandóan halogatja és a 48-as forradalom egyelőre fátylat borít a muzeális gondolatra. Kemény József mellett Nagyajtai Kovács István hasonló irányú működést fejt ki. Munkásságuk akkor még nem keltette fel Mikó figyelmét, őt akkor még nem érdekelték annyira a szellemi élet megszervezésének kérdései, mint később. Ebből a korszakból Mikó levelezése nem maradt fenn, így olvasmányairól, lelkivilágának kialakulásáról kevés adattal rendelkezünk. Pedig érdekes volna beletekintnünk a felkészülésnek, a lelkiönösszeszedésnek ebbe az ismeretlen évtizedébe, amely közvetlenül megelőzi Mikó korszakalkotó művelődéspolitikai szerepvállalását. Tudjuk, hogy szívesen és sokat olvasott, a régi klasszikusok mellett kora magyar irodalmát is jól ismerte. Az is ismeretes, hogy elsősorban Kölcseyt, Eötvöst és Széchenyit szeretete, de különösen előszeretete ekkor ébredt fel a felújulás korának nagy írói és műveltségszervezői iránt. Kazinczyt, Révait, Bod Pétert, Benkőt gyakran emlegeti. Olvasmányai, kedvenc írói kiválogatásában már kiütözik a későbbi művelődéspolitikus és az etikai szempont elsősége. Az íróktól elvárja az élet és a művészet egységét és erkölcsi alapját, a nagy irodalom-szervezők és művelődéspolitikusok iránt hálával és rajongással telik meg a lelke Bod Péter, Kazinczy és Révai példái titokban bizonyára azt a vágyat ébresztették fel benne, hogy őket követve, életét hasonló célok szolgálatába állítsa. A 40-es évek magyar irodalmi életét családi magányából szemléli. Látja egyfelől a sötétben látó magyar írók hosszú sorát, átérzi Berzsenyi sötét jóslatát, szívébe zárja Kölcsey és Vörösmarty remények és bánatok közt hánykódó költészetét, de a borúlátó irodalmi szemlélet nem ragadja magával. Európa nyugtalanító eseményei a magyar írók műveiben visszhangra találnak, a lengyelek szomorú sorsa Vörösmartyban ugyanolyan sötét gondolatokat ébreszt, mint aminőket egy évtizeddel azelőtt a reménytelennek látszó jövő ijesztő képe keltett a „Zrinyi második éneke” és a „Vanitatum Vanitas” írójában, Kölcseyben. Vörösmarty 1846-ban

írja meg az „Emberék” c. költeményét, a kiábrándulás és hiábavalóság mélyen lesújtó énekét.

„Hallgassatok, ne szóljon a dal,
Most a világ beszél
S megfagynak forró szárnyaikon a zápor és a szél.
Könnyzápor, melyet bánat hajt,
Szél, melyet emberszív sóhajt.
Hiába minden bűn, erény

— — — — —
Az emberfaj sárkányfog-vetemény,
Nincsen remény, nincsen remény!”

De Vörösmarty egyetemesen emberi és mélyen magyar borulátása költészetünk ekkori önszemléletének csak egyik oldala. Ugyanakkor megszólal az a másik, életre hívó hang is, amely valahányszor sötét és viharos idők közeledtek a nemzet életében, mindig megszólalt, hogy a magyar léleknek a romok fölött is jövőt építő szándékát világgá kiáltssa. Petőfi szabadságdalai a csüggedőkbe lelket öntenek, a kételkedők nagy részét hívókké varázsolják át. És ugyanakkor egy ismeretlen költő jelentkezik halhatatlan hőskölteményével, a Toldival, hogy egy letűnt világ eszményi hősének rajzán át vigaszt nyújtson és megmutassa a lelki megtisztulás és a felemelkedés útjait.

Ezek voltak azok az irodalmi források, amelyekből a forradalmat megelőző időkben Mikó nemzetszemlélete táplálkozott. Mikó a sötétben látók komorságát és elmélyülő erkölcsi magatartását magáévá teszi, de ugyanakkor azt a sohasem csüggedő nemzetépítők derűlítésével egyesíti. Az európai események azonban oly gyorsan haladnak a kibontakozás felé, hogy a boldog életszemlélet világát csakhamar megsemmisítik és a csendes szemlélődők lelkinyugalmát felborítják. A régi világ biztosnak hitt várait összeomlás fenyegeti, a nemzeti és társadalmi ellentétek csaknem minden országban forradalomhoz vezetnek. Az európai forradalmak hosszú sorát Párizs nyitja meg, de a nagy Szajna-parti álmodozók magukkal sodorják néhány hónap alatt a hasonló gondolkozásuak tettekre kész csapatát. A forradalmi láz csakhamar Erdélyt is eléri és miközben Középeurópában is meginog a föld a hatalmat bírók lábai alatt, Erdély fővárosában a lelkes tömeg országgyűlés összehívását követeli. A mindig békés és csendes Erdély, az örökös kiegyensúlyozást és egyeztetést óhajtó Transsylvania ősi arcát feldúlják az ellentétek, forradalom és háború véresen szomorú színhelyévé válik ez a föld. A 48-as események Erdélyben egy olyan embert állítanak előtérbe, aki már évtizedek óta az ifjúság és a nagy tömeg eszménye, ifjabb Wesselényi Miklóst, akit Kőváry László lelkes szavakkal Mirabau-hoz hasonlít.

De az események sodra nem követi az érzelmek másirányú szándékát. A történelem a vágyak és érzelmi szándékok logikájának ellentmond és az az ellenzék, amely most már a biztos uralom reményében rendezkedik be, rövid ideig viszi tragikus szerepét. A 48-as idők Erdélyben egyelőre háttérbe szorítják azokat a közéleti

férfiakat, akik a lassú, de építő munka révén, Széchenyi szellemében akarták megvalósulva látni a magyarság álmait. A robbanásig feszült légkörben, 1848 április havában, Jósika Sámuel erdélyi főkancellár visszalépése után, a király Mikóra bízta az erdélyi udvari kancellária elnökségét. Mikó azonban nem fogadta el ezt a más időkben kitüntetésnek számító tisztséget. „Nem kerülhette azonban el azt, – írja Kövály – hogy mint erdélyi kincstárnok, szűkebb hazája kormányát vezesse azon idő alatt, mikor Teleki gróf kormányzó a pesti országgyűlésen volt, valamint azt sem, hogy 1849 októberében az agyagfalvi székely nemzetgyűlésre királyi biztosnak küldjék ki.” Mikó szerepét az agyagfalvi gyűlésen az egykori leírások úgy tüntetik fel, mint a bölcs mérsékletnek és nemes egyeztetésnek mintaképét. Az iránta minden irányból megnyilvánuló szeretet jele, hogy a mintegy 30,000 főnyi tömeg elnökéül választja. Kövály szerint a gyűlés lefolyása fényes bizonyítéka Mikó tapasztalatokon alapuló politikai éleslátásának, nagy tekintélyének és a pillanatokhoz való alkalmazkodóképességének. Mikót 48 előtti szereplése úgy ismertette meg Erdély közvéleményével, mint a jóakaratu, tekintélytisztelő ember mintaképét. Az uralkodó megnyilatkozó bizalma nem tette őt népszerűtlenné honfitársai körében, mert mindenki tudta róla, hogy az ő királytisztelete és alkotmányos érzése nem jelent lemondást a nemzet jogairól, hanem a jogok békés úton való, következetes kiharcolását. Mikó egész politikai működése nemcsak az erkölcsi magatartás nagyszerűségét mutatja, de jelképezi azt a helyzettel mindig számoló, a valóságtól soha el nem szakadó, de eszményeit azért fel nem adó, bölcsen következetes erdélyi politikus-típust, amelynek Erdélyi Pál szerint utolsó megtestesítője volt.

1848 DECEMBER 2-ÁN Kemény Ferenc azt indítványozta, hogy az erdélyi főkormánysház a királytól kérje a sérelmek orvoslását. Ennek a kérésnek személyes átadásával Mikót bízták meg. Mikó ezt a feladatot rögtön elvállalta, felutazott Bécsbe, de a nemzet és a király közti harc miatt meghallgatásra nem talált és csak tíz hónap múlva, 1849 októberében kapott engedélyt az Erdélybe való visszatérésre. Addig Olmützben kellett tartózkodnia. Ezalatt az izgalmas tíz hónap alatt olmützi csendes kényszerlakhelyéről sötét gondok között kellett otthonhagyott feleségére és gyermekeire gondolnia és Magyarországra, amely hősi küzdelmét, élet-halál harcát egész Európa feszült figyelmétől kísérve vívta.

A Világost követő tragikus esztendő kemény megpróbáltatást jelentettek számára. Birtokai egyrészt a forrongó idők tönkretették, elpusztult az az intézet is, amelyben gyermekkorá boldog éveit töltötte és tetézte fájdalját feleségének az ő távollétében bekövetkezett halála. Ezekben a reményvesztett években sötétebb képek rajzanak költőink lelkében a nemzet jövőjéről, mint a korábbi századokban bármikor. Vörösmarty ekkor írja meg e kor keserű magyar lelkivilágának visszhangjaként a „Vén cigány”-t, ugyanazt a sötételátást fejezi ki Bajza „Fohászkodás”-a is.

De mint minden korban, úgy most is a romokon virágok nőnek, új, acélozott lelkek megkezdik lassan az építő munkát. Jókai, Ke-

mény, Tompa és Arany mellett Deák Ferenc és Eötvös építik a szellemi élet nemzetet mentő feltételeit. A békésen dolgozók csendes táborában ekkor kezd egyre gyorsabb iramban az él felé haladni Mikó Imre. Pedig a kettős fájdalom: nemzete eszményeinek bukása és a felesége tragikus halála felett érzett fájdalma mélyen lesújtották. Mikó azonban megérhette munkája révén, melyben vigasztalást keresett, a nagyot alkotók ritka örömét: látta művét megszületni és megérte a nemzete lelkére nehezedő sötét felhők teljes szétoszlását is. De az a seb, amelyet rajongásig szeretett feleségének korai, tragikus halála okozott, soha be nem gyógyult. Hosszú évek múlva is gyakran említi leveleiben, feljegyzéseiben felesége nevét. És amikor egy évtizeddel később az Irányeszmékben egy új nemzetszemlélet alapelveit rakja le, a magyar nőkről vallott eszményi felfogását felesége emléke ihleti. Az olasz magányból a szabadság, az otthon és a családi élet után vágyott, de most börtönnel érzi azt az ottlont, amelynek éltető lelke örökre eltávozott. Ekkor mondja ki egyik legszebb gondolatát: „Az egész világ üldözése és bajai ellen négy falnak csendessége biztos védelem, de a négy fal közötti szerencsétlenségtől az egész világ sem elég tágas menedék”. Most már élete teljesen Erdélyhez köti és az elvesztett szabadság és boldogság helyett az önfeláldozó munkában, a másokért való életben keresi egyetlen vigaszát. Maga köré gyűjti mindazokat, akikben egy új élet munkás apostolait sejti. Alapelve most is a régi. A munka és a becsületes szándék előtt eltörpül és lassanként térdre kényszerül, megértővé lesz a legelnyomóbb hatalom is. Az idők változását pedig nem elég tétlenül kívárni, munkával és megújult lélekkel elő is kell azt készíteni.

Élete nagy részét most már Kolozsvárt tölti, ahol háza egy évtizeden át a nagy álmodozók és a jövőt építő erdélyiek találkozóhelye volt. Az abszolutizmus utáni évtizedben Mikó közvetlen baráti környezetében találjuk Gyulai Pált, Kövály Lászlót, Kriza Jánost és Nagy Pétert. De mellettük ott látjuk egyszerű falusiak, tudós tanárok, jószándéku polgárok és tettekre kész főurak seregét. Ezek a házi összejövetelek nem a mulatást és szórakozást szolgálták, hanem a munkás életre való készülődést. Legelső feladatának Mikó a forradalom alatt megszűnt Erdélyi Gazdasági Egylet felélesztését tartotta. Ez az egyesület, amelynek lelke a korán elhunyt Nagy Ferenc kolozsvári tanár volt, máris szép multra tekinthet vissza. Mikó buzdításai nyomán újjászületett és 1854-ben az ő vezetése alatt megkezdte áldásos munkáját. Az abszolutizmus első éveiben Mikót az a felfogás vezette, hogy a politikai vezetéstől megfosztott magyarságnak gazdaságilag kell megerősödnie, mielőtt ismét kulturális szabadságának és politikai jogainak visszaszerzésére gondolhatna. Az Erdélyi Gazdasági Egylet tehát Mikó művelődéspolitikájának célkitűzéseibe beletartozik. Az Irányeszmék egyik sokat hangoztatott alapgondolata, hogy a nemzet két értékes munkaterülettel bír, a szellemi és a gazdasági munkatérrel. Egyik a másik nélkül el nem képzelhető, igazi fejlődés csak a kettő együttműködéséből fakadhat. A politikai viszonyok azonban a gazdasági szervezkedést inkább lehetővé tették, mint a kulturális. Ezért Mikó előbb szervezi meg

az Erdélyi Gazdasági Egyletet, de már akkor mindent elkövet az erdélyi magyarság szellemi megújódását szolgáló Múzeum-Egyesület megalapításának előkészítésére.

Gazdasági politikája nem egy részletigazság felismerésének az eredménye: szerves része az egész erdélyi magyar életet biztos alapokra helyezni akaró művelődéspolitikájának. Mikó a materialista bölcsészettel szemben a lélek és eszmék irányító hatalmát és felsőbb-ségét hirdette, de ugyanakkor a lélek kivírulását, az irodalom és a tudományok fejlődését csakis a biztos anyagi alapokon nyugvó, a szellem megnyilvánulásainak kereteket adó intézményektől remélte. Az Erdélyi Gazdasági Egylet gyakorlati munkája évről-évre mind szebb eredményeket hozott: kitűnő gyümölcs- és szőlő-iskolájának felállítását 1854-ben nagysikerű terménykiállítás követte és évről-évre új gondolatok megvalósulása vált ezen a téren is lehetővé. A mezőgazdaság gépesítésének ő az erdélyi előhírnöke és ugyanakkor a tűz- és jégkármentesítő egyesület megalapításával a társadalmi biztosítás megalapítója is. De ezek a részleteredmények nem születhettek volna meg, ha nem egy átfogó szellem erkölcsi szándéka állt volna mögöttük. Az Erdélyi Gazdasági Egylet rövid néhány év alatt így vált a politikai jogaitól megfosztott magyarság első szervezkedési keretévé. Gyűlései a magyarság vezetőinek találkozóhelyei voltak, ahol terveiket nyíltan megbeszélhették. Kőváry szerint az EGE ebben az időben valóságos kis parlament volt.

A GYORS GAZDASÁGI MEGERŐSÖDÉS lehetővé tette a szervezettség és az anyagi alapok biztosítása után a művelődési munka megkezdését is. Ez természetesen nehezebb volt, mert a lélekre nehezebb bilincseket raktak, semhogy ezektől könnyűszerrel megszabadulhatott volna a nemzet. De könyveken, tudományon és szépirodalmon át lassanként ez a munka is megindulhatott. Mikó mindent megragad az írók és tudósok munkájának elősegítésére. Művelődéspolitikájának egyik alapelve lévén a magyar szellemi élet egysége, az Erdélyt meglátogató nagy írókat kitüntető szeretettel és ünnepléssel fogadja. Jókai 1853-ban ellátogat Kolozsvárra és itt Mikó Imre vendégszeretetét élvezi. Ekkor ismerteti meg Jókaival Gyulai Pál és Kőváry előtt Debreczeni *Kiovi csatáját*, amelyet a következő évben nyomtatásban is megjelentet. Ez a tette nemcsak a költőnek, de a korától nem méltányolt nagy magyar tehetségnek is szólt. Jókai örömmel üdvözlí lapjában Mikót e nemes cselekedetért, amelyben nem annyira az irodalmi, mint inkább az erkölcsi szándék nemesége érdemli ki becsülésünket. Erdély mély benyomást gyakorol Jókaira és örömmel írja egyik levelében, hogy „Erdélyben a felsőbb arisztokrácia körében nem érzi magát a nemzeti szellem jövevénynek”. Néhány évvel később Tompa Mihály is ellátogat Kolozsvárra, s itt Jókaiéhoz hasonló meleg fogadtatásban részesül. Ez az út a magát elhagyatottnak és üldözöttnek hitt nagy magyar költő lelkére mély benyomást gyakorol. Hazamenet ezt írja barátjának: „Bizonytalan életem legszebb óráinak számított nálatok létem”. Váczai szerint Tompa életének ezek voltak „legderűsebb” napjai. Vörösmarty halálakor Erdélyben mindenütt emlékünnepet rendeznek; Kolozsvárt de-

cember 11-én – mint Ürmössy írja – harangzúgás hívta Kolozsvár lakóit az elhunyt költő gyászünnepére a piaci templomba, este pedig a színházban emlékünnepe volt”. A szegényen elhunyt Vörösmarty családjának felsegítésére Deák Ferenc gyűjtést rendez és a gyűjtés erdélyi vezetésével Mikót bízta meg; ő ennek a feladatának mindenben eleget is tesz.

Mikó élete most már teljesen Kolozsvárhoz van kötve. Tudatosan választja Kolozsvárt művelődéspolitikája központjául s ebben nemcsak érzelmi magatartása nyilvánul meg, de a magyar műveltség multjának ismeretén felépülő bölcs belátása is. Egy város csak akkor lehet művelődési központ, ha annak feltételei megtalálhatók benne. Kolozsvárt mindez megvolt, ezért választja ezt a várost nemcsak az Erdélyi Gazdasági Egylet központjául, hanem a létesítendő Múzeum-Egyesület szellemi fővárosául is.

Mikó lázas művelődéspolitikai tevékenysége lassanként megfelelő közvéleményt alakított ki. De ennek a közvéleménynek a családi összejöveteleken, az EGE gyűlésein és a Mikó lakásán tartott értekezleteken kívül nem volt még megfelelő kifejezési formája, aminek révén ezek az eszmék egész Erdélyben elterjedhessenek. Mindenekelőtt szükség volt egy politikai napilapra. Az abszolutizmus első éveiben egyetlen magyar lap sem jelenhetett meg Erdélyben, később összesen hat, holott a sok irányban képzett, művelt magyar közönség Erdélyben több lap megjelenését is lehetővé tette volna. Ezért Mikó mindent elkövet, hogy egy komoly és súlyt jelentő napilap indulhasson Erdély fővárosában. Ezt a szándékát hosszas és kitartó előkészítés után siker koronázta: megszületik a *Kolozsvári Közlöny* az erdélyi sajtó újjászületésének szimbolumaként és e lapon keresztül most már a közvéleménytől támogatott művelődéspolitikai gondolatok eljuthattak széles rétegekhez. A lap szerkesztője Dózsa Dániel, e korszak egyik legjelentősebb erdélyi írója; hírlapírói tevékenysége Erdély legnagyobb közírójává avatta.

Mikó elveit nem csupán hírlapok, de kiterjedt levelezése útján is terjesztette, Sajnos, csak az 1855–60 közötti levelezése maradt fenn, 1848-ból csak egy levelét ismerjük. Élete utolsó tizenhét esztendejéből csak huszonhatot, 1849-től –54-ig egyetlen egyet sem. De a fennmaradt öt év anyaga mégis betekintést enged az eszmék érlelésének e hatalmas művébe. Mikó több mint háromszáz közéleti férfival, tudóssal és íróval állott levelezésben. Ezek között ott találjuk a világhírű Momsent és a román Șagunát. Honfitársai közül hadd említsünk néhányat. Levelezett Deák Ferencsel, Erdélyi János-sal, Dózsa Dániellel, Eötvös Józseffel, Teleki Sándorral és Ujfalvi Sándorral. Ez a levelezés nemcsak az ő, de kora eszmevilágába és az Erdélyi Múzeum megszületését előkészítő mozgalmakba is mélyen bevilágít. Sajnos, mindmáig kiadatlan, néhány levél kivételével.

Történetírói munkásságát is ezekben az években kezdi el. Ez a mult szeretetén és egyéni hajlamain kívül művelődéspolitikai alapelveiből fakad. Az abszolutizmus első éveiben – írja ő maga későbbi visszaemlékezésében – a tudomány volt az a terület, ahol viszonylagosan szabadon lehetett megnyilatkozni. Nagy történész barátainak, Nagyajtai Kovács Istvánnak és Kemény Józsefnek meghallgatása után

a régi Erdélyre vonatkozó kiadatlan forrásanyag közreadását határozza el. Alapos előkészítés után saját költségén az erdélyi történelmi adatok három nagy kötetét jelenteti meg. E munkának kettős jelentősége van: egyrészt a fejedelemségek korának Erdélyére vonatkozólag tett közzé egész sereg kiváló értékű emlékiratot és okmányt, másrészt a történelmi érzék felébresztésére gyakorolt Erdélyben döntő hatást. Az első kötet 1856-ban jelent meg és sikere hozzájárult a múzeumi gondolat eszmei előkészítéséhez. Előszava a tudós és költő ihletett programja, olyan áttekintés az erdélyi történetírás multjáról, amelyet előtte és utána kevesen adtak. Hangsúlyozza, hogy az adatgyűjtés mellett azonnal neki kell fogni az erdélyi történelem és a székelység történetének megírásához, mert „nemzetünk szíve és értelme soha sem volt hajlóbb a történet igaz tanításaira hallgatni, mint napjainkban”.

MUNKÁJÁNAK NAGY SIKERE után Mikó elérkezettnek látja az időt arra, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakításának eszméjét felvesse, Bod Péter, Aranka György és Kemény József álmát most már nem hagyja megvalósulatlanul. És bár a múzeum eszméjét az abszolutizmus éveiben Kövály László veti fel 1852-ben, az eszme megvalósítása egyedül Mikó érdeme. Az első lépés megtételére Kemény József 1855-ben bekövetkezett halála adott alkalmat. Mikó a Kolozsvári Közlöny „Múzeum” című mellékletében veti fel az egyesület gondolatát és ajánlja fel tíz holdas gyönyörű kolozsvári parkját és villáját, a létesítendő múzeum céljaira. Mikó szózata és adománya mély visszhangra talál az erdélyi magyarság körében. Most már az alapszabály-tervet Bécsbe küldik megerősítés végett, de az udvar halogatása késlelteti a szándék megvalósulását. Mikó egy Somlyai János nevű udvari tanácsos barátjától titokban értesül a nehézségekről, de ügyes és kitartó fellépése végül diadalt arat. Különben is az 1859. év külpolitikai eseményei súlyos figyelmeztetésül szolgálnak Ausztria számára, hogy régi politikáját a magyarsággal szemben már nem folytathatja. Így jut végre annyi küzdelem, remény és elbukás után az erdélyi múzeum-gondolat a megvalósulásig.

A magyarság számára 1859-ben bekövetkező kedvező fordulatot két esemény jelképezi. A magyarországi Kazinczy-ünnepély és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása. Mindkét ünnepély a nemzet legjavát mozgatja meg és reménysugárként egy jobb jövőbe világít. A november végén tartott alakuló ünnepségek Erdély és Kolozsvár feledhetetlen élményei maradtak. A lelkes hangulatot Kövály visszaemlékezései írják le a legszínesebben. A Magyarországról megérkezett akadémiai küldöttséget, melynek élén báró Eötvös József állott, kitüntető ünnepélyességgel fogadták. Az alakuló gyűlést november 23-án délelőtt, 10 órakor tartották a Redoutban. Legkiemelkedőbb pontjai Mikó és Eötvös beszédei voltak. „Jaj nekünk – mondotta Mikó –, ha e kor és nemzedék történet lapjai íratlan maradnak, mert az a nemzet, amelyik multját elhanyagolja, annak története zárt kriptához hasonló marad, melynek titkait senki sem ismeri meg”. Majd a Múzeum-Egyesület céljait vázolván az erdélyi mult adatainak összegyűjtését és feldolgozását tűzi ki célul, de emellett

Erdély természettudományi és földrajzi megismerését és feldolgozását is egyforma fontosságúnak tartja. Csakis így válhat a halott mult élő jelenné és a nemzet számára kenyeret és jövőt nyújtó szent eszközzé. A gyűlés után Mikót a lelkes tömeg hazakíséri. Mikó jelszava, hogy az egyesülés mindég erő, az erő pedig élet, valóra vált. A megszülető Erdélyi Múzeum Egyesület egy jobb jövő zálogaként azonnal megkezdte működését. A századoknak már volt hasonló intézményük, a románok alig néhány év múlva létrehozzák az Astrát, amelyet Mikó is szeretettel üdvözlő.

Mikó életének és dicsőségének tetőpontján áll, amikor Tompa. Mihály megírja hozzáintézett híres versét s abban Széchenyi haláláról emlékezve, őbenne látja a nagy halott szellemi örökségének méltó folytatóját: „Erdély Széchenyijét”. De röviddel ezután újabb csapás éri Mikó Imrét, a halál elragadja egyetlen fiát, a tizenkilenc-éves Ádámot. Ezzel sírbaszáll a Mikó-nemzetség fennmaradásának reménye is. Fiához írt intelmei Kölcsey Parenesiséhez hasonló mély gondolatokat és erkölcsi tanácsokat tartalmaznak. „Mikor Te e sorokat olvasod, én már nem leszek az élők sorában, – írja – pedig emberileg szólva lehetetlen, hogy valaki úgy óhajtsa javadat, mint én.” Élete utolsó másfél évtizede most még lankadatlanabb munkában telik el. Mintha érezte volna, hogy neki egyedül kell elvégeznie nemzedéke egész feladatát. „Éjjelem és nappalom arra lesz szentelye – írja fia halála után – hogy nagy eszmémet megvalósítsam. Én ezért a célért még a rágalom aljas fegyverének vérző sebeit is zúgolódás nélkül el fogom tűrni.”

EZEK BEN AZ ÉVEK BEN foglalja össze és 1861-ben adja ki *Irányeszmék* címen alapgondolatait. Ennek a munkának eszmevilága méltán sorakozik, Széchenyi, Eötvös nemzetszemléletéhez. Tíz esztendő elmúlt küzdelmeinek és tapasztalainak eszmei összefoglalása az Irányeszmék és egyszersmind útmutatás is az elkövetkezendő 10 esztendőre. Mikó olyan mély erkölcsi alapelvekből indul ki és határozza meg a magyar magatartást, hogy ez a mű alapelveiben mindenkorra érvényes igazságokat foglal magában. A nemzetnek – mondja Mikó a bevezetőben – két dolgozó rétege van, egyik az, amely a földet műveli, a másik a szellemi élet területein dolgozik. Az új életformák között új intézményekre van szükség, amelyek a gazdasági és szellemi élet kereteiül szolgáljanak, de ezek megalkotásában csak saját erőnkre támaszkodhatunk. Az intézmények a gazdasági és szellemi élet fejlődésének csak kereteit biztosítják, de Mikó szerint ez még nem elégséges. Ezeket a kereteket átfogó és a nemzet minden szellemi és gazdasági értékét egymással összhangba hozó művelődéspolitikai szellemének kell betöltenie. Ezt a művelődéspolitikát viszont a legmélyebb etikai elveknek kell áthatniuk. Ezután sorra veszi az erdélyi magyarság problémáit. Miután a társadalmi osztályok igazságosságon és áldozatkészségen felépülő összefogását sürgeti, a *Nyelv és társadalom* című fejezetben a magyar irodalom és nyelv ápolására hívja fel nemzetét. Szigorúan bírálja az idegen szellemű főurakat, akik a magyar irodalomért semmiféle áldozatot nem hajlandók hozni. Szembeállítja ezzel a magyar középosztály irodalom-

szeretetét. A másik nagy feladatkör a nemzeti egyetértés munkálása és a társadalmi osztályok közötti ellentétek lerombolása. Meg kell teremteni a különböző osztályok összefogásának lelki fellételeit. Ha ez sikerül, akkor létrejöhet az egységes nemzeti társadalom. Ezután utal arra, hogy művelődéspolitikai terveinket mindig az idő és tér által megszabott lehetőségekhez kell mérni. Ez azonban nem jelent lemondást, mert művelődési eszményeink mindig előttünk kell hogy álljanak. Minden tettünkben, bármilyen kicsiny és jelentéktelen legyen az, erkölcsi magatartásunknak kell megnyilvánulnia. Erdélyben élván, az itteni népek életét is meg kell ismerni és velük a multak gyűlöletét elfelejtve az együttműködés feltételeit közösen kell megteremteni. Mikó, mint politikus, elméleti elgondolásait a gyakorlati életben is próbálta keresztülvinni és amikor 1860-ban a szászok Besztercére hívják nagy nemzeti ünnepükre, pohárköszöntőt mond az erdélyi népek együttélésére és megértésére. Ez a szászok körében nagy népszerűséget szerzett számára, de ugyanezt a gondolatot fejezi ki a Kolozsvári Közlönyben írt egyik cikkében is. „Éljünk erdélyiekül és kövessünk bármilyen vallást, de őszinte szívvel szeressük egymást. A népek és hitfelekezetek egymásiránti hagyományos tisztelete alakuljon olyan erkölcsi egységgé – mondja – ami Európa bármelyik országának például szolgálhat.”

MIKÓ MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJÁNAK gazdasági oldalát már láttuk az Erdélyi Gazdasági Egylet felvirágoztatásában, másik alapgondolata a hagyomány tisztelete és a történeti szellem felébresztése volt. Ezt szintén tettekkel és alkotásokkal igazolta. Az egyéni áldozatkészség felébresztését célzó szövegeit fejedelmi adományával megpecsételt példamutatás igazolja. Erre az évtizedre esnek önálló történeti feldolgozásai, két legértetesebb alkotása, a Bod Péterről és Benkő Józsefről írott művei, emellett az Erdélyi Múzeum-Egyesület történelmi munkásságát is vezeti és 1867-től kezdve, mint elnöke, a Magyar Történelmi Társulatot is felvirágoztatja. Közben nem egy történeti vonatkozású kisebb írása jelenik meg, ezek közül kiemelkedik a Kemény József grófról tartott emlékbeszéde. Ebben a Múzeum-Egyesület létrejöttének dicsőségét, az érdemet igazi nagyságában Keménynek tulajdonítja. Ez az emlékbeszéde épűgy az utókor igazságszolgáltatása akar lenni, mint a Bod Péter és Benkő József munkásságáról írt művei. Az első 1862-ben jelent meg, az utóbbi 1868-ban; mindkettő hosszú évekig tartó kutatómunka és adatgyűjtés eredménye. Mikó e két művében megmutatja, hogy az adatok nagy tömegén felépülő történetkutatót hogyan lehet összekötni a multban csak eszméket kereső és szintetizáló történeti módszerrel. Miért választotta Mikó ép ezt a két író? – vetette fel a kérdést Dézsi Lajos. Bizonyára azért, mert „mindkét élet a másoknak való világitásban emésztődött el”. De emellett Mikót más okok is vezették tárgyának megválasztásában: mind Bod Pétert, mind Benkő Józsefet rokonléleknek tartotta, akik korukban hasonló törekvések hordozói és a tudós emberi jellem páratlanul értékes mintaképei voltak.

Politikai tekintetben Deák rendíthetetlen híve. 1867–70 között közlekedésügyi miniszter. Neki köszönhető Erdély vasúthálóza-

tának megépítése, de tudjuk azt is, hogy már e vasúthálózat megteremtése előtt másfél évtizeddel buzgón tevékenykedik az erdélyi vasutért. Azonban sokféle alkotása közül szívéhez mindig az Erdélyi Múzeum-Egyesület állt legközelebb. Megnyitó beszédei régi művelődéspolitikai elveinek következetes folytatásai, de emellett rámutat minden pillanatnyilag felmerülő és megoldást kívánó bajra és problémára, nem győzi eléggé és ismételten hangoztatni, hogy az egyesület célja Erdély számára egy tudományos és műkincsekben gazdag múzeum felállítása, a második cél az összegyűjtött tárgyak tudományos feldolgozása.

A református iskolák sorsát szívén viselve a nekik juttatott pénz- és könyvadományokon kívül 4000 forintot ad egy Kolozsvárt felállítandó egyetemi színvonalú papnevelő számára. A kolozsvári egyetem felállításában is oroszlánrésze van. Neki és alkotásának, a Múzeum-Egyesületnek köszönhető, hogy Erdély fővárosa egyetemet kap. A Múzeum-Egyesület munkásságát Mikó összeköti az egyetem munkájával és a kettő között létrejött szövetségből a tudományos élet megújulását várja. A megváltozott idők bajait Mikó éles szeme szintén észreveszi; 1873-ban az egyesület közgyűlésén tartott beszédében már érzik az aggódo hang. Nagy bajnak tartja, hogy az egyesület új és régi tagjai között a kapcsolat nem elég szerves. 1874. évi megnyitójában hangot ad ennek a gondolatnak, szomoruan sóhajt fel, hogy ma-holnap már alig lesz, aki az egyesület hőskorának élő tanuja volt. De kételkedéseit az öregkor boldog derűlátása osztja el és utolsó beszédében, melyet 1875-ben tartott, ismét áldozatkészségre hívta fel a tagokat, mert megfelelő anyagi támogatás nélkül az egyesület nem tud kellőképp megfelelni hivatásának. Csakis az áldozat teszi lehetővé, hogy az Egyesület „örökre, mint a tavasz viruljon.” Ezek voltak Mikó utolsó szerető és intő szavai az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára.

HALÁLA UTÁN kettős örökséget hagyott. Végrendeletében a sepsiszentgyörgyi Mikó-kollégiumnak adományozta három évi miniszterségének és képviselőségének jövedelmét: 120.000 forintot. Ha a végrendeletében és életében tett kisebb-nagyobb adományait össze számítanók, bizonyára az utolsó századok magyar művelődéstörténetében hozzá hasonló nemes adakozót alig találunk. De ennél sokkal jelentősebb szellemi öröksége. A Mikó teremtette intézmények ma is élnek és virágoznak, az Erdélyi Gazdasági Egyetemen és Erdélyi Múzeum-Egyesületen a mi kisebbségi életünknek legnagyobb és legfontosabb intézményei. Élete, jelleme és tanításai nemcsak a két egyesületnek szolgálnak állandó útmutatásul, de ihletforrásai a mindenkor erdélyi magyar művelődési mozgalmaknak. Míg kora két nagy erdélyi kultúrhőse Körösi Csoma Sándor az őshazát kereste Ázsiában, Bölöni Farkas Sándor pedig Amerikát megjárva, onnan hazajövet a kor leghaladottabb eszméit próbálta sikertelenül átültetni Erdélybe, addig ő itthon maradt és az erdélyi föld és történelem iratlan törvényeiben elmerülve meglátta az egyedüli helyes utat, amelynek irányát a föld, a hegyek, az emberek és a régi hagyomá-

nyok szabják meg. Évtizedek nehéz munkájával építi fel az erdélyi magyarság intézményeit. A mi feladatunk az, hogy ezeket az intézményeket ne hagyjuk pusztulni, hanem fejlesszük tovább és Mikó Imre szellemében munkáljuk közművelődési és tudományos életünk előbbrevitelét.

Dr. JANCsó ELEMÉR

BIBLIOGRÁFIA

Ez a tanulmány gróf Mikó Imre életéről és műveiről készülő nagyobb munka vázlata. Az itt közölt bibliografia, a tanulmányhoz hasonlóan, nem törekszik teljességre, csupán útmutatásul akar szolgálni a kérdéssel behatóbban foglalkozni óhajtoknak.

Gróf Mikó Imre nagyobb művei:

1. Erdély különválása Magyarországtól. Buda 1860.
2. Gróf Kemény József emlékezete, Buda 1860.
3. Irányeszmék. Pest 1861.
4. Bod Péter élete és munkái. Pest 1861.
5. Magyarország vasúthálózata. Pest 1867.
6. Benkő József élete és munkái. Pest 1868.

Gróf Mikó Imre szerkesztésében és kiadásában jelentek meg:

1. Kövály László: Erdélyi történelmi adatok. I–III. Kolozsvár 1855–58
2. Debreczeni Márton: Kiovi csata.

Mikóról írt cikkek, tanulmányok és adatközlések:

1. Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár 1854.
2. Toldy Ferenc: Gróf Mikó Imre és az Erdélyi Múzeum. Új Magyar Múzeum 1857.
3. Jakab Elek: Az Erdélyi Múzeum-Egylet. Budapesti Szemle. 1859.
4. Kövály László: Erdély története 1848–40-ben. Pest 1861.
5. Hegedüs István: Emlékbeszéd Gróf Mikó Imre felett. Kolozsvár 1876
6. Kemény Gábor: Emlékbeszéd Gróf Mikó Imre felett. Századok 1877
7. Horváth Boldizsár: Emlékbeszéd Gróf Mikó Imre felett. Magyar Tudományos Akadémia évkönyve, 1877.
8. Mihály Károly: A nagyenyedi ev. ref. kollégium könyvtára. Közli Mikó Imre alapítólevelét ajándékaról. Magyar Könyvszemle 1884.
9. Emlékkönyv Gróf Mikó Imre szobra leleplezése alkalmából, 1889.
10. Koós Ferencz: Életem és emlékeim, I–II. (Két Mikó-levelet közöl.)
11. Ürmössy Lajos: 17 év Erdély történetéből, 1894.
12. Pap Károly: Gróf Mikó Ádám. Ellenzék 1897 febr. 4.
13. Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története, 1897.
14. Gróf Kuún Géza dr.: Visszapillantás az Erdélyi Múzeum megalapítására. Erdélyi Múzeum 1896.

15. Kőváry László: Az Erdélyi Múzeum-Egylet megnyitása negyven évvel ezelőtt. Erdélyi Múzeum 1899.
16. Versényi György: Mikó és Debreczeni Márton. Erdélyi Múzeum 1899.
17. Gróf Kuún Géza: Erdélyi tudományos igyekezetek. Erdélyi Múzeum 1900.
18. Erdélyi Pál: Hidvégi gróf Mikó Imre emlékezete, 1905.
19. A Gróf Mikó-emlékünnap. Erdélyi Múzeum 1905.
20. Kelemen Lajos: Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum 1909.
21. Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület multja és jelene, Kolozsvár 1909.
22. Gróf Mikó Imre levelezése. Erdélyi Múzeum 1909.
23. Erdélyi Pál: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázada. Erdélyi Múzeum 1910.
24. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. Szerkesztette az Erdélyi Múzeum-Egyesület ötvenéves jubileuma alkalmából Erdélyi Pál. (Emlékkönyv évszám nélkül.)
25. Kristóf György: Erdély Széchenyi Istvánja. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929.
26. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái. Erdélyi Múzeum, 1930.
27. Kántor Lajos: Adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület magyar jellegéhez. Erdélyi Múzeum 1930.
28. Kristóf György: Hogyan lett gr. Mikó Imre munkatársa Arany János folyóiratának? Pásztortűz, 1930.
29. Tavaszy Sándor: Magyar tudományos törekvések Erdélyben. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület m-vásárhelyi vándorgyűlésének emlékkönyve, 1931.
30. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében. Erdélyi Múzeum, 1931.
31. Kristóf György: Báró Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez. Erdélyi Múzeum, 1932.
32. Kristóf György; Kazinczy Gábor levele Mikó Imre grófhhoz. Irodalomtörténeti Közlemények, 1932.
33. Tusa Gábor dr.: Gróf Mikó Imre mint kisebbségi politikus. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület brassói vándorgyűlésének emlékkönyve, 1935.
34. Jancsó Elemér: „Nézeteim e lap feladatáról”. Mikó Imre cikke a Kolozsvári Közlöny 1856 okt. 1. számából. Ellenzék, 1940. május 5.